

BRUNO ETXENIKE (1819-1893)

Elizondo, 1979-VII-20

Juan San Martín

Jaun-andreok; señoras, señores; agur! guzoi:

En ésta breve disertación, para conmemorar el centenario de las Fiestas Euskaras, quiero traer al recuerdo a uno de los promotores de las mismas al frente de la Asociación Euskara de Navarra: Bruno de Echenique. Y perfilar, escuetamente, algo de su vida, de su obra y de sus relaciones con el príncipe Luis-Luciano Bonaparte.

Bruno Eugenio María de Echenique y Garmendia, nació en Urdax el 9 de julio de 1819 y vivió gran parte de su vida en Elizondo, en la mansión palaciega de Datuegaraya (Datuena). Fue hombre de buena posición social y gran cazador.

De todos los colaboradores del príncipe, fue el que mejor se hizo cargo de sus investigaciones y del método por él adoptado.

Falleció en Pamplona, el 14 de marzo de 1893.

Por encargo del príncipe Bonaparte tradujo al vascuence navarro, cinco partes de la Biblia: *El Evangelio según San Mateo* (Londres, 1857) y *La profecía de Jonás* (Londres, 1862), más las hasta ahora inéditas: *El Cantar de los Cantares de Salomón*, *El Libro de Ruth*, *El Evangelio de San Mateo* y *El Apocalipsis de San Juan*, todos ellos en dialecto baztanés, cuyos manuscritos se conservan en el archivo de la Diputación Foral de Navarra.

El 11 de agosto de 1856, y por mediación de Antoine d'Abbadie fundador y mantenedor de las Fiestas Euskaras, Bruno de Echenique tomó contacto con el príncipe Bonaparte en la mansión de Echaux de Saint-Etienne de Baïgorry, y allí

mismo se comprometió con la traducción de *El Evangelio de San Mateo*.

En 1866 acompañó al príncipe durante 17 días consecutivos, en un recorrido por tierras navarras para hacer las debidas precisiones en sus estudios lingüísticos interdialectales.

Julio Altadill dijo de él: "don Bruno Echenique, vascófilo eminentísimo, hombre dotado de excepcionales cualidades de sabiduría atestiguadas en sus innumerables producciones y al frente de la Asociación Euskara, entidad patriótica de buena memoria, de la cual Echenique era alma y vida".

* * *

Louis-Lucien Bonaparte printzearen lankide goreneta-koen artean aipamen berezia merezi du Bruno Etxenike zenak. Ez zion alperrik esango, printzeak bere gutun batean: Zu zaitut eskatzen ditudan itzulpenok nola behar duten bere-ala ohartu den bakarria.

Bruno Etxenike Garmendia Urdazubin sortu zen, 1819-ko Uztailaren 9an (beraz hil honetan bete dira ehun eta hirurogei urte). Bataio izenez. Bruno Eugenio Maria jarri zioten. Bere aita eta aitatxi ere Urdazubikoak ziren; ama ordea, Berakoa. Beraz, Bruno Etxenike, Axularren sorterrikoa zen, baina bere bizitzako parte handi bat Elizondon igaro zuen, Mugairetik Elizondora bidean aurkitzen den Datuegaraia (Datuena) jauregian. Bonaparte printzearekin hemendik izan zituen harremanak, 1857tik 1862ra bitartekoak behinik-pehin, itzulpen lanak burutu zituen garaian. Gutunik anitz idatzi zion hemendik printzeari. Bere seme Bruno Etxenike Meokik, printzeari egindako berrogei gutun gordetzen zituen eta J. Urkixori utzi zizkion RIEV-en argitaratzeko. Gero Nafarroako Foru Diputazioeak erosi zituen gutun horiek. Gaur egun, L. L. Bonaparte printzearen eta bere laguntzaile euskaldunen arteko harremanak ikertu nahi dituenak beharrezkoa du gutun hoiek aztertzea.

Etxe aberatseko gizona zen eta, honegatik, diru laguntzaren eskerik bagekoa izan zen printzeari eskaini zion laguntza. Printzeak, Bruno ihizazale zenez, eskopeta bat erregalatu zion bere laguntza eskertu nahirik, eta azken gerratean galdu zitzairen Etxenikereren biloberi. Ihizaria, arrantzalea eta ibiltari

handia omen zen eta esaten dutenez, Urdazubitik Gasteizera zenbait aldiz mendiz mendi joana omen zen ihizan eginaz. Ibi-laldiotan, esan ohi da, Baztan, Ultzama, Sakana, Burunda eta Nafarroa erresuman euskalkien arteko desberdintasunez ohartzten zela eta elkarren arteko konparaketak ikertzea gogozkoa omen zuen.

Larresoron frantsez eta matematika ikasten egona zela badakigu, Piarres Lafitte jaunak eman digun berriari esker. Honez gainera, bere bizitzaz, oso guti dakigu. Bi aldiz ezkondu omen zen. Lehen emaztea Ruiz de Alegria deiturazko arabar bat omen zuen eta beragandik seme-alabak izan zituen, Mikaela eta Joakin. Bigarren ezkontzako emaztea Prudentzia Meoki, eta honekin hiru seme, Bruno, Salvador eta Saturnino. Eta, hoiien ondorenez senitarte handia utzi zuen.

Iruñean hil zen, 1893. urteko Martxoaren hamalauan.

* * *

Nolakoak ziren printzeak agintzen zituen Biblia itzulpenak?

Duvoisin kapitanak Hiribarren apezari esan zionez, Bonaparte printzeak katoliko egiten zuen bere burua, baina Biblia euskaratzean ezertariko oharrik gabekoa nahi zuela, hizkuntzalarientzat nahi zuenez. Intxauspek eta Uriarte berak egin zituen ahaleginak alperrikakoak izan ziren. Hontan: "Protestanteek berak baino estuagoa zen gure Printzea", esango digu Aita Akesolok. Bonapartek ez zuen nahi ez behar Biblia beraren itzulpeneko euskara baizik. Baina, bere ekin-tzari esker, gure literaturaren aberasgarri ditugu bere laguntzaileen lanok.

Bestalde, euskalkiak mugatzeko lehen lan serioetan probetxugarri izan ziren eta Azkue berak ere *Morfología vasca* deritzan lanerako erabili zituen. Baztango euskalkiaren berezitasunez ere baliatuz. Baina, euskalkien ikertze sakon baterako oraindik bada hor materialik aski eta ondoko gizaldiak bertara jo beharko dute gure hizkuntzaren Atlas osatzeko orduan.

Brunok, Bonaparteren aginduz, Bibliaren bost zati itzuli zituen euskarara. Hauetatik bi baizik ez ziren argitaratu:

San Mateo-ren Ebangelioa. (*El Evangelio de San Mateo*. Londres, 1857), goi-nafarreraz idatzia eta Jonás-en Profezia (*La Profecía de Jonás*. Londres, 1862). Baztango euskaran, joan zen mendearen erdialdera Elizondoko hirian erabiltzen zen erara.

Argitaratu gabe dauden esku-izkribuen artean, Nafarroako Foru Diputazioko gordailuan daude: *Salomon-en Kantiketako Kantika*, *Ruth-en liburua*, *San Mateo-ren Ebangelioa*-ren bigarren itzulpen bat eta *San Juanen Apokalipsis*, lauok Baztango euskaraz idatziak.

Iragan Maiatzaren 25.ean Iruñean Prudentzio Hualderi buruz eman nuen hitzaldian esan bezala: oroi, gizonak munduan gehien irakurri duen liburua Biblia dela; oroi, argitara gabe gelditzen zaizkigun itzulpenogatik historiarekin eta euskararekin zordun gaudela. Gure literatura ez baita aberatsegia holako lanak gordailu zoko batean edukitzeko.

Ikus dezakegunez, gure euskarak badu oraindik bitxi ederrik izkutaturik. Noiz ikusiko dute argia?

* * *

Baina, nondik eta nola hartu zituen Etxenike zenak Louis-Lucien Bonaparte printzearekingo harremanak?

Bonaparte printzeak Klaudio Otaegi hondarribiar maisua ahaideko zuen, elkarren emazteak ahizpak zirenez. Bere bidez ezagutu zuen nonbait Antoine d'Abbadie eta honek bulzatu zuen euskararen iker lanetara.

Oroi, d'Abbadie jauna izan zela Euskal Jaien sortzaile eta eusle. Urruñean 1853. urtean sortu eta mugazemendik, duela ehun urte lehenbiziko aldiz Elizondoko hiri honetan. Besteak beste, Nafarroako Asociación Euskara elkargoa osatzen zutenekin batean Bruno Etxenike ere partaide izan zen 1879. urte gogoangarri hartan. Eta, banatu ziren sarien artean, eskola maisurik hoberenaren saria K. Otaegirentzat izan zen.

D'Abbadiek 1856ko Apirilaren 25ean egin zion gutun baten bidez gomiatu zuen printzea, Euskal-Herrira etor zedin. Eta, printzea ikertze asmo berri hura aurrera eraman nahirik, urte bereko Uztailaren 19an heldu zen Baionara eta egun berean agurtu zuten laguntzaile izango zituen Duvoisin

eta Intxauspek. Berealaxe Nafarroako bi alderdiekin harremanean jarri nahi zuen eta Abuztuaren 7-rako Baigorriko Etxauz jauregirat dei egin zion d'Abbadie jaunak, bere anaia zen Charles bizi bai zen orduan jauregi honetan; eta gutunean zionez, Elizondon bizi zen Etxenike hau ezagutzeko aukera izan zezan. Eta 1856ko Abuztuaren 11an heldu zen Bruno Etxenike Urdazubitik Baigorrira. Hogeitahamasei urte zituen Brunok eta elkarren artean izan zuten lehen harreman hartan hartu zuen beregan San Mateoren Ebangelioa euskaratzea. Bai laster burutu eta argitaratu ere.

Gogozko izan zituen printzeak Etxenikeren itzulpen lanok, dirudienez beste inor baino lehen ohartu bai zen lana burutzeko zehaztasunez. Printzeak ber berak hala aitortu zion 1859ko Irailaren 12an izkiriatu zion gutunean: "Usted es el único que inmediatamente se ha hecho cargo de lo que yo quiero en las versiones que encomiendo".

1857ko Urrian egin zuen printzeak bere bigarren bidaia. Hil honen 15erako deitu zituen bere laguntzaileak Baionarat eta Londresko bere inprimategian argitarazi zituen liburuak aurkeztu. Orduan izan zuen Bruno Etxeniketik bere lehenbiziko lana inprimaturik eskuratzeko aukera.

Baionako bilera hartan laguntzaileei lanen batasunez hitz egin zien. Bereziki aburu bateratua eta ortografia bakarra eskatuz eta honetarako arauak markatu zituen.

Helburutzat euskararen euskalki desberdinen konparaketazko ikerketa zuela agertuz, argi ta garbi adierazi zien.

Gainera, urte honetako bidaian etorri zen printzea lehen aldiz Baztanera.

Eskuratu ahal izan zituen liburu eta itzulpenen bidez, ondoko urteetan, euskara sakonki ikasi eta ikertzeari eman zion. Baita anitz lan burutu ere.

Ongi menderatu zuen gure mintzaira eta zituen zalantzei buruz pertsonalki nahi zuen Euskal-Herrian zehar, han-hemenka, ber berak erabaki. Horretarako etorria, 1866. urtean, Urtarriletik Martxora bitartean berriz izan genuen hemen. Baionako "Mont St. Jean" etxean kokaturik, deitu zituen bere laguntzaileak. Hauen artean genuen Bruno Etxenike ere. Orduan eraturik eginen zuten gure Nafarroa gaindi

ibilaldia. Elkarrekin igaro zituzten hamazazpi egun, Aezkoa, Zaraitzu, Erronkari,... aldeak ikusiz eta ikertuz, Bonaparte printzea, Otaegi, Etxenike eta hirurak.

Printzearen azken bidaiak 1869.urteko udaberriz izan zen. Politika giroagatik, muga pasatzeko eragozpenak izan zituen eta Donibane-Lohitzunen gelditu zen. Harat deitu zituen nafar laguntzaileak eta beste zenbaiten artean joan zen Bruno Etxenike ere.

Urrengo urtean erori zen Frantziako Napoleon III.a eta printzeak etzuen izan bere lanetan jarraitzeko behar zuen laguntzarik. Eta hemen bukatzen dira gure Etxenikeren berriak. Bere lanen mezua guztiz argitara gabe.

Hitzaldi llabur honetan, Bruno Etxenikeren ohorea gorai patuz eta ospatzen dugun eguna gogoan hartuz, duela ehun urte Iparragirrek hemen kantatu zuen Oroitza ekar dezadan bukatzeko, une honetan hain egoki datorkigunez. Hara hemen lehen eta azken bertsoak:

“Elizondoko uri
 eder politean
 euskalduna ugari
 bildura da pakean
 esanez batu gara
 bai zori onean
 gorrotorik gaur ezta
 gure batzarrean.
 Nafarren bide onak
 gaur laurak batean
 da artu bear dana
 errien onean
 euskaldun on guztiak
 betiko pakean
 eztegu nai gudarik
 anaien artean.”

BIBLIOGRAFIA

L. Akesolo, *Katolikoek euskerazko Bibli-itzulpenak*, "Jaunaren deia", 35 zenbakia, 1971.

Duvoisin-en *Biblea Saindua*-ren bigarren argitalpenari hitzaurrea. Bilbo, 1972.

J. Altadill, *Geografía General del País Vasco-Navarro* (vol. Navarra, tomo 2), p. 81 Urte gabe.

N. Alzola (H. V. B.) *Bonaparteren Eunurte-muga dala-ta* (1857-1957) "El Bidasoa" 1957, urteko Uztaila-Urria zenbakietatik ale berezia (separata).

Echenique. Boletín R. S. V. A. P., XIX (1963), 282-284 orrialdeak.

R. M. Azkue, *Morfología vasca, Euskera*, IV eta V (1923-1924), 303, 338 eta 340 orr.

J. Bilbao, *Eusko Bibliographia*, tomo III, 274-275. Donostia, 1973.

B. Estornés Lasa, *Literatura*, tomo I, 363 eta 683 orr. (Ed. Auñamendi). Donostia, 1969.

Diccionario Enciclopédico Vasco, vol. V, 450-452 orr. (Ed. Auñamendi). Donostia, 1974.

A. Irigaray (A. Apat-Echebarne), *Una geografía diacrónica del euskara en Navarra*, 31-40 orr. Iruñea, 1974.

M. Izetaren *Dirua galgarri* eleberriaren "Leen peredikia", 10-11 orr. Auspoa Liburutegia, 13 zenb. Tolosa, 1962.

G. Lacombe, "Les traductions basques de St-Mathieu", *Eusko-Jakintza*. Baiona, 1947.

P. Lafitte, "Biblea Euskal-Herrian" *Euzko-gogoa*, 1958. 497 eta 499 orr.

S. Onaindia, *Euskal Literatura*, tomo II, 166-168 orr. Bilbo, 1973.

A. Pérez Goyena, S. J., *Contribución de Navarra y de sus hijos a la Historia de la Sagrada Escritura*. Notas históricas y bio-bibliográficas. ("Pampilonensia", serie A, vol. I) 110 orr. Iruñea, 1944.

El valle de Baztán. Colección bio-bibliográfica. 36-37 orr. Iruñea, 1967.

J. de Urquijo, "*Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a sus colaboradores*", RIEV, II (1908), 215-221 eta 655-659 orr.; IV (1910), 233-297 orr.

J. Villalonga, "Introducción a un estudio sobre Luis Luciano Bonaparte y sus trabajos". *Eusko-Jakintza*, vol. VII (1953-1957), 39-68 orr.

L. Villasante, *Historia de la Literatura vasca*, 173-177 orr. (2. argitalpena). Arantzazu, 1979.

J. Vinson, *Essai d'une Bibliographie de la langue basque*. I, 285, 325 eta II, 765 orr. París, 1891.